

ЕКОНОМІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СОЦІАЛЬНОГО ВИКЛЮЧЕННЯ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті розглядається концепція соціального виключення в контексті бідності українського суспільства. Здійснено аналіз рівня доступності до основних механізмів соціальної інтеграції в сучасних економічних умовах. Враховується роль соціальної роботи у подоланні наслідків і причин цього феномену.

Ключові слова: соціальне виключення, бідність, доступність до соціальних благ, соціально-економічна нерівність.

В сучасних умовах глобалізаційних змін економіка української держави належить до числа світових економік, які розвиваються. Але бурхливий період соціально-економічної кризи кінця ХХ ст., а також світова криза 2008 р. призвела до появи низки соціально-економічних проблем. Починаючи із згаданого 2008 р., економічна ситуація в Україні стрімко погіршується. Економічне падіння у 2009 р. сягнуло 15,1%, що є найгіршою у світі реакцією економіки країни на глобальну економічну кризу [5]. Дана економічна ситуація, поряд із політичною нестабільністю і недоліками економічного розвитку сучасного суспільства, призвела до того, що сьогодні велика кількість нашого населення не має коштів, достатніх для забезпечення повноцінного рівня власного життя, а також має обмежений доступ до різноманітних соціальних інститутів, соціально-економічних благ. Відтак, перед сучасною соціальною роботою постала проблема, сутність якої в тому, що численні категорії українського соціуму залишилися поза основним рухом суспільства й опинилися на межі соціального виключення.

Сам термін «соціальне виключення» (*social exclusion*), відповідно до європейської комісії, «означає ситуацію, коли люди мають перешкоди для повноцінної участі в економічному, соціальному і громадському житті і (або) коли їхній дохід та доступ до інших ресурсів (особистих, родинних, соціальних та культурних) є таким неадекватним, що заважає їм мати життєві стандарти та якість життя, які вважаються прийнятними у тому суспільстві в якому вони живуть. У таких ситуаціях люди часто не можуть у повній мірі користуватись своїми фундаментальними правами» [11]. Сутність цієї концепції часто розглядається через призму, власне, недоступності до різноманітних ресурсів суспільства, відсутності дієвих механізмів забезпечення належного рівня життя через посилене обмеження до різних соціально-економічних інститутів-інтеграторів. Вищеприведена дефініція у нашому соціумі, як на наш погляд, найбільш яскраво і повно проявляється в економічній сфері, де основним фактором соціального виключення виступає бідність. Бідність, за словами професора соціології П. Абрахамсона, – «це завжди ситуація, визначена як нестача необхідних ресурсів, вимірюваних у відповідності з визначеною соціетальною нормою» [1, с. 158]; вона пов'язана з відсутністю належного матеріального становища особи, рівнем доходів та добробуту, що і є похідним чинником виключення в умовах постіндустріального суспільства. В європейських країнах феномен соціального виключення досліджується протягом тривалого часу, й великою мірою сходиться до таких соціальних проблем, як дискримінація і нерівність громадян у доступі до соціально-економічних благ. В Україні дослідженнями соціального виключення в контексті зубожіння населення, займалися такі науковці, як Р.Жиленко, В. Хмелько, С. Оксамітна, Н. Ільченко.

Основною **метою статті** є виділення ключових диспозицій соціального виключення різних категорій громадян за сферами життєдіяльності українського суспільства, а також аналіз ролі соціальної роботи у подоланні причин і наслідків цього феномену.

Згідно з оцінками ООН, станом на 2013 р. за індексом людського розвитку Україна посідає 78 місце із 187 держав і територій [2]. За індексом купівельної спроможності громадян Україна займає передостаннє місце в Європі – 39 [10]. Така внутрішньо-економічна ситуація передбачає стан економічної депривації, наслідком якої є загальне зубожіння населення. Скорочення купівельної спроможності і загальної матеріальної забезпеченості звужує доступ до користування повним комплексом соціально-економічних, юридичних, медичних, освітніх та інших послуг, які значно комерціалізувалися в посттоталітарних умовах. За соціологічними даними 2010 р., фактично чверті нашого населення (22,6%) протягом 12 місяців доводилося опинятися у великій матеріальній скруті, коли немає за що купити продуктів першої необхідності, достатніх для забезпечення нормального рівня життєдіяльності [9, с. 547]. На фоні відсутності в Україні середнього класу як такого, низький

економічний достаток значної частини громадян є тотожним обмеженому доступу до важливих інститутів-інтеграторів соціуму. У таблиці 1 наведено дані національного моніторингового опитування, які засвідчують, що велика кількість наших громадян відсторонена від базових благ суспільства: здатності харчуватися відповідно до своїх смаків, можливості заощаджувати кошти, які підтримували б добробут, одержувати медичну допомогу, дати дітям повноцінну освіту тощо [9, с. 540-546].

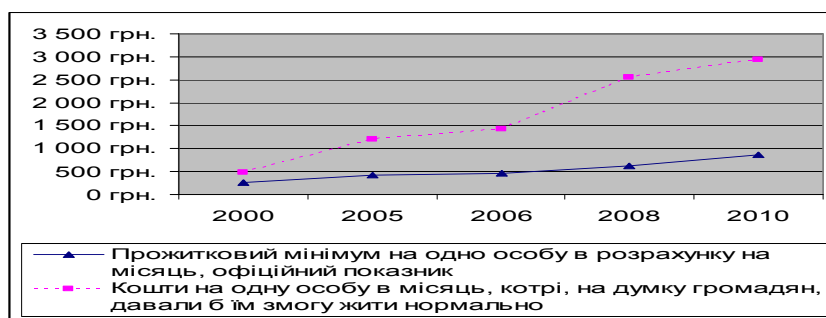
Таблиця 1 – Рівень доступності до різних соціально-економічних ресурсів суспільства (за результатами національних щорічних моніторингових опитувань, проведених 2010 р. Інститутом соціології НАН України, (%)).

	Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків	Заощаджень, які б підтримали Ваш добробут принаймні впродовж року	Можливості купувати найнеобхідніші продукти	Можливості дати дітям повноцінну освіту	Необхідної медичної допомоги
Не вистачає	49,8	80,2	32,4	51,9	52,1
Важко сказати, вистачає чи ні	20,8	12,6	17,8	21,3	20,8
Вистачає	26,8	5,7	47,3	11,2	22,9

Рівень забезпеченості фізіологічних потреб, доступність до найнеобхідніших харчових продуктів в українському суспільстві в цілому є задовільними: у 2011 р. калорійність харчування становила 2951 ккал. на добу [8, с. 418]. Проте ситуація з медициною, в контексті соціального виключення, справді постає достатньо гостро. Дані опитування фізичних осіб щодо самооцінки ними стану власного здоров'я та рівня доступності до окремих видів медичної допомоги, проведеного у 2009 р. Держкомстатом України, показують, що «основною причиною недоступності окремих видів медичної допомоги переважна більшість домогосподарств вважає високу вартість ліків, медичних товарів, послуг охорони здоров'я. Серед домогосподарств, у складі яких були особи, які потребували медичної допомоги, але не змогли її отримати, 81% респондентів повідомили про випадки неможливості придбання необхідних, але занадто дорогих ліків. Дев'ять із десяти домогосподарств, які при потребі у придбанні медичного приладдя, відвідуванні стоматолога, протезуванні, проведенні медичних обстежень та отриманні лікувальних процедур змушені були відмовитися від цих видів медичної допомоги, зазначили причиною відмови їх високу вартість» [3]. По суті, сьогодні склалася ситуація потенційного виключення стосовно медичного забезпечення, особливо посилюється це тоді, коли мова йде про довготривале лікування або серйозну операцію. Окрім того, актуальним чинником у даному контексті є й висока ціна на медикаменти, яка зводить нанівець соціальну активність людей похилого віку та інвалідів. На жаль, у даний час в Україні ще не сформована система загальнообов'язкового медичного страхування, залагоджена її діяльність, на нашу думку, спричинила б покращення становища в даному напрямку.

Значимим породженням соціального виключення сьогодні є також загальна неадекватність цін на придбання нерухомого майна, особливо в місті. На даний час середньостатистичний українець може заощадити в місяць приблизно 488 грн. Водночас, сучасна вартість житла настільки висока, що працюючій особі потрібно щонайменше 50 р., щоб назбирати на власне житло. За останні роки робилися спроби розв'язати проблему щодо доступності житлових площ, проте масштабних реформ у даному напрямку ще не відбулося. Особливої уваги заслуговує соціальна програма «Доступне житло», яка передбачає «здешевлення вартості іпотечних кредитів для забезпечення доступним житлом громадян, які потребують поліпшення житлових умов»[6]. Однак соціальне виключення детермінується у нас цілим «ланцюгом» проблем, зокрема і тінговою зайнятістю, яка не передбачає повноцінне легального оформлення на робочому місці, а відтак працюючий громадянин за таких умов часто втрачає надію у завтрашньому дні, й просто не ризикує брати кредит. «...Приховане безробіття (включаючи часткове) в Україні, за різними оцінками, сягає 20-35% зайнятого населення, а наслідком цього є низький рівень життя та неефективне господарювання» [7]. Ця вагома проблема, в свою чергу, знімає «соціальний імунітет» із працюючого й, знову ж таки, призводить до соціального виключення, так як унеможлиблює отримання (або знижує обсяг) пенсій, допомог, відпусток, лікарняних тощо.

Зазначимо, що все це особливо підсилюється на фоні неадекватних соціальних стандартів, свідченням заниженого рівня яких, зокрема прожиткового мінімуму, є зіставлення його величини із затребуваною сумою на одну особу на місяць, яка, на думку громадян, дала б їм змогу в сучасному суспільстві жити нормально. Такі два показники значно розходяться і свідчать про неадекватність базових соціальних норм, заданих державою (рис. 1) [9, с. 578].

Рисунок 1 – Взаємозв'язок офіційного показника прожиткового мінімуму і грошової суми на особу на місяць, яка, на думку громадян, давали б їм змогу жити нормально

Як бачимо, на думку громадян величина прожиткового мінімуму явно занижена для забезпечення реалізації частини життєвих портеб. Тим не менше, вся повнота сучасного дисонансу полягає в тому, що система соціального захисту загалом спрямована на те, щоб забезпечити рівень життя громадянина принаймні на рівні, не нижчому від прожиткового мінімуму. Очевидно, такий підхід з посиланням на покращення соціально-економічних умов у рамках прожиткового стандарту, явно низькоефективний у напрямку подолання передумов, що призводять до соціального виключення у нашому суспільстві.

Вітчизняні дослідники проблеми соціального виключення С. Оксамітна та В. Хмелько у своїй спільній статті «Соціальна ексклюзія в Україні на початковій стадії реставрації капіталізму» відзначають, що «сучасний рівень розвитку України такий, що за деякими типовими для розвинених країн показниками виключеними слід вважати більше половини населення країни» [4, с. 67]. По суті, сьогодні надзвичайно велика частина населення, в цілому, перебуває на фізіологічному щаблі існування, коли доступ до основних соціальних благ або більш складних їх форм, є закритим. Разом з тим, концепція соціального виключення з боку суспільної свідомості нині втрачає позиції у своїй гостроті, особливо на фоні інших критичних явищ і тенденцій, які часто проявляються у нашому соціумі. Кроки до зменшення прояву цього феномену повинні виходити із забезпечення повноцінного рівня соціальних гарантій та прав громадян, спираючись на дієві соціальні стандарти. Між тим, при обговоренні стратегії боротьби з бідністю у межах соціального виключення західні вчені запропонували перелік таких громадських прав, як повинні забезпечуватися суспільство в першу чергу. До них належать: професійна допомога при народженні; безпечний і здоровий життєвий простір; адекватне харчування; доступна медична допомога; якісна практична освіта; політична участь; економічно продуктивне життя; захист від безробіття; достойна старість; пристойні похорони [1, с. 160];

Сутність сучасної соціальної роботи в Україні, як на наш погляд, повинна спрямовуватися саме на реалізацію цих громадських прав у максимальному обсязі, а функція економіки – якнайперше допомагати в цьому. Окрім того, доцільно було б створити підрозділ соціального виключення, який уже протягом багатьох років функціонує у Великобританії і займається допомогою індивідам, котрі зазнають різного виду депривацій у контексті посиленої загрози соціально-економічної ізоляції. Сучасний напрям соціальної політики держави, зокрема соціальної роботи, важливо спрямовувати на побудову середнього класу, забезпечення адресних форм підтримки, напрацювання інноваційних підходів до проблем, пов'язаних із виключенням громадян.

Соціальне виключення як елемент постіндустріального суспільства займає важливе місце у соціальній роботі. Сучасна соціально-економічна кон'юнктура свідчить про те, що в нашому соціумі соціальне виключення вагомим чином детерміноване економічно. Це проявляється у неспроможності частини населення реалізувати свій життєвий потенціал на належному рівні. Вагомим чином проблема покращення становища в напрямку зменшення соціально виключених громадян полягає й у тому, що вона, власне, виходить за межі координат соціальної роботи. Тобто вимагає якісних системних реформ у різних сферах суспільства, особливо в економіці. Однозначно виведення економіки з тіні, створення цивілізованого інвестиційного і правового клімату, провадження активної політики протекціонізму, створення сприятливих умов для кредитування населення і підприємницької діяльності – ось ключові віхи, які посприяли б утвердженню середнього класу в українському соціумі, й протидіяли б соціальному виключенню.

Список використаної літератури

1. Абрахамсон П. Социальная эксклюзия и бедность / П. Абрахамсон // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 2. – 160 с.
2. Звіт з людського розвитку 2013 року. Представництво ООН в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.undp.org.ua/ua/media/1-undp-news/1557-ukraine-ranks-78th-among-186-countries-says-2013-human-development-report>
3. Лободіна З. Доступність медичної допомоги для населення: Проблеми та перспективи забезпечення [Електронний ресурс] / З. Лободіна. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Edu/2010_24/fail/Lobodina.pdf
4. Оксамитная С. Социальная эксклюзия в Украине на начальной стадии реставрации капитализма [Електронний ресурс] / С. Оксамитная, В. Хмелько. – Режим доступу : http://ecsocman.hse.ru/data/225/943/1216/04_Oxamitnajax26Khmelko.pdf
5. Основні показники економічного і соціального розвитку України за 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id
6. Постанова Каб. Міністрів від 25 квітня 2012 р. № 343 «Про затвердження Порядку здешевлення вартості іпотечних кредитів для забезпечення доступним житлом громадян, які потребують поліпшення житлових умов» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної ради. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/343-2012-%D0%BF>
7. Проблеми зайнятості в Україні. Бібліотека економіста [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://library.if.ua/book/40/2660.html>
8. Статистичний щорічник України за 2011 рік / [За редакцією О. Г. Осауленка]. – Київ : «Август Трейд», 2012. – 418 с.
9. Українське суспільства 1992-2010. Соціологічний моніторинг / [За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 578 с.
10. Purchasing Power Europe 2008/2009. – GfK GeoMarketing Map of the Month. – November, 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gfk-geomarketing.com>
11. Joint Report on Social Inclusion. 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/employment_social/

Стаття надійшла до редакції 14.10.13.

Михайлова Л. І. «Экономические детерминанты социального исключения отдельных категорий населения в украинском обществе».

В статье рассматривается концепция социального исключения в контексте бедности украинского общества. Осуществлен анализ уровня доступности к основным механизмам социальной интеграции в современных экономических условиях. Учитывается роль социальной работы в преодолении последствий и причин этого феномена.

Ключевые слова: *социальное исключение, бедность, доступность к социальным благам, социально-экономическое неравенство.*

Mykhailova L. I. «Economic determinants of social exclusion of certain categories of population in Ukrainian society».

The concept of social exclusion of in the context of poorness in Ukrainian society is described in this article. The analysis of the level of availability to the main mechanisms of social integration in modern economic conditions is done. The role of social work in overcoming consequences and reasons of this phenomenon is taken into consideration.

The aim of the article is separation of the main dispositions of social exclusion of different categories of citizen according to the spheres of life activity of Ukrainian society and the analysis of the role of social work in overcoming reasons and consequences of this phenomenon.

It is determined during the analysis of scientific literature that a very big part of population is on the physiological stair step of existence when the access to the main social goods or more complicated forms of them is closed. But the concept of social exclusion from the side of social consciousness loses the positions of its keenness nowadays, especially on the background of other critical events and tendencies which often appear in our socium. Social exclusion as the element of post-industrial society takes an important place in social work. Modern socio-economic conjuncture shows that social exclusion is determined economically in major way in our socium. It is manifested in insolvency of the part of population to realize their life potential on the appropriate level.

Mostly the problem of improvement of the state in indirection of elimination of socially excluded citizen is in the fact that it is out of the coordinates of social work i. e. demands qualitative systemic reforms in different spheres of society, especially in economy. It goes without saying that taking economy out of the shadow, the creation of civilized investment and legal climate, implementation of active policy of protectionism, the creation of favourable conditions of crediting of population and enterprising activity are the main moments which would help the approval of the middle class in Ukrainian socium and prevent the exclusion.

Keywords: *social exclusion, poverty, access to social benefits, social and economic inequality.*